

URBANCSOK ZSOLT

urbancsok.zsolt@mnl.gov.hu
főlevéltáros (MNL CsCsVL Makói Levéltár)

A zsidóság megtelepedése Csanád vármegyében

Settlement of Jews in Csanád County

ABSTRACT

The first Jews arrived in Csanád county from the region of Pest in the middle of the 18th century. They settled in Földeák in 1743 on the dominium of landowner (*dominus terrestris*) György Návay. The number of accepted Jewish families increased significantly in a few years. However, the Jewish Communitas was not established in Földeák, but in Mako, the center of the county, in 1746/1747. They were protected and settled by Miklós Stanislavich in the town of Makó. Their first institution was the Chevra Kadisa. The statutes of the Chevra were drawn up in 1747 by Rabbi Eliezer Lipmann of Temesvár. We do not know the date of establishment of communitas judaeorum organizations, since the letter of protection issued by Bishop Stanislavich has been lost. The Jewish Communitas was founded shortly after the establishment of the chevra, probably between 1747 and 1753, and was under the jurisdiction of the bishop-landlord. From time to time, the bishops regulated the rights and duties of the Jews of Makó, as well as the amount of the tax to be paid, in contracts. The first Jewish Communitas in the Great Plain was Makó, which became one of the most important Jewish centers in the region by the end of the late 'feudal' period.

KEYWORDS

Csanád County, Bishopric of Csanád, Makó, Földeák, settlement, jews

DOI 10.14232/belv.2024.3.4

<https://doi.org/10.14232/belv.2024.3.4>

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article:

Urbancsok Zsolt (2024): A zsidóság megtelepedése Csanád vármegyében. Belvedere Meridionale vol. 36. no. 3. pp 71–91.

ISSN 1419-0222 (print)

ISSN 2064-5929 (online, pdf)

(Creative Commons) Nevezd meg! – Így add tovább! 4.0 (CC BY-SA 4.0)

(Creative Commons) Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)

www.belvedere-meridionale.hu

Az Alföld első zsidó községe (*communitas judaeorum*) Csanád vármegyében, Makón jött létre a 18. század közepén. A helytörténeti kutatások eddig nem vizsgálták a betelepülés folyamatát, valamint azt sem, hogy a vármegyében pontosan hol és mikor jelentek meg az első zsidók. Tanulmányomban bemutatom, hogy kik voltak és honnan érkeztek az első betelepülők, valamint azt, hogy megjelenésük a nyugat-keleti irányú askenázi vándorlás része, vagy a Marostól délre élő bánásági, elsősorban szefárd családok migrációjának eredménye volt. Választ keresek arra is, hogy az impopulátorokat milyen megfontolások vezették, amikor oltalmukba vették az első zsidókat, valamint arra is, hogy hogyan szabályozták jogaikat és kötelességeiket, és hogy miként alakult ki és szilárdult meg a községi szervezet a betelepülés utáni évtizedekben.

CSANÁD VÁRMEGYE A TÖRÖK UTÁN – RESTAURÁCIÓ ÉS REKOLONIZÁCIÓ

A török kiűzése után a Dél-Alföld és a Bánáság, amelyek a középkor legnépesebb vidékei közé tartoztak, szinte teljesen elnéptelenedtek. Egyfajta népességi vákuum alakult ki, ahol a 18. század restaurációs és rekolonizációs törekvései példátlan népességnövekedést és etnikai sokszínűséget eredményeztek.¹ Csanád vármegye kiterjedt település-hálóval rendelkezett, amely a török kor végére megsemmisült. A háborúk végére csupán tíz-tizenöt lakott hely maradt, a vármegye népessége alig két-, háromszáz főre csökkent. A közrendű lakosság zöme elmenekült, és a megye egykori nemessége sem létezett már.²

Csanád vármegye közigazgatási területét a karlócai béke után nem állították helyre, ugyanis a Marostól délre militarizált zónát hozott létre a bécsi kormányzat (Tisza-Marosi Határőrvidék), amelyet csak igen későn, 1751-ben szüntetett meg. Csanád vármegye azonban a délvidék pacifikálása után sem kapta vissza teljes területét, csak egy keskeny sávot a Marostól délre. Az eredménytelen területi viták, valamint a helyi nemesség hiánya miatt a vármegyei közigazgatást 1723 őszén szervezték újra.³ Az első megyegyűlést hét évvel később, 1730-ban tartották meg úgy, hogy a tisztkart a szomszédos Arad vármegye nemeseivel egészítették ki.⁴

A kamara kedvezményekkel és oltalommal ösztönözte a menekültek visszatérését. A bécsi kormányzat célja elsősorban katolikus vallású és lehetőség szerint nem magyar etnikumú

¹ BÓDI 2008. 322., BORSI-KÁLMÁN 2000. 170–205.

² TÓTH 2003. 295–302., BOHDANECZKY 1940. 11., BOROVSKY 1897. 249–270.

³ SZABÓ 2008b. 64–65., 68., BOHDANECZKY 1940. 13–19., Szomszédos vármegyék végleges újjászervezése: Békés 1715, Arad 1744, Csongrád 1746(?).

⁴ MNL CsML ML IV.1.a., Csanád vármegye nemesi közgyűlésének első megmaradt jegyzőkönyve 1731. április 7-én kelt.

lakosság betelepítése, valamint az uralkodóhoz hű, új nemesi réteg kialakítása volt.⁵ A Csanádba érkező, főként felvidéki nemeseket elsősorban a biztos jövedelemmel kecsegtető közigazgatási pozíciók megszerzése, valamint a jó minőségű kincstári földbirtokok megvásárlása motiválta. A 18. század első felének legnagyobb birtokosai Návay György és Marczibányi Lőrinc voltak. Előbbi Földeákat vette meg 1728-ban⁶, utóbbi Tornyát 1752-ben.⁷

A török kiűzése után a vármegye fölbirtokai kincstári tulajdonba kerültek. A hatalmas kiterjedésű, dús legelőjű pusztákat általában *görögnek* nevezett örmény és délszláv kereskedők bérelték.⁸ Makó királyi mezőváros, *oppidum regium* volt, amit 1719-től ideiglenesen, majd 1746-tól örökadományként bírt a csanádi püspökség.⁹ Csanád vármegyében az 1730-as évek közepén csupán négy lakott hely volt: Makó, Battonya, Földák és Tornyá. A vármegye központja a 18. század elején megerősödő és egyre népesebbé váló Makó lett. A várost korábban a Szeged alól 1686-ban visszavonuló török-tatár segédcsoportok pusztították el. A kamara 1699-ben kiváltság- és oltalomlevelet adott ki az újratelepülés meggyorsítására.¹⁰ Makóra nem csak a törzsökös református népesség tért vissza, hanem a szomszédos aprófalvak katolikus lakossága is. Így alakult ki a Maros és a Nagyér által közrefogott, kétcentrumos városmag. 1711 és 1740 között, a szegediek „kirajzása” idején nyugat felől újabb betelepülők érkeztek, valamint délről, a Maroson túli, szerb és román többségű területekről magyar nemzetiségű családok vándoroltak be.¹¹ Az 1740-es évek elején a város püspök-földesura, Stanislavich Miklós hívott görögkatolikus *ruszinokat* Makóra, akiket a város Nagyéren túli, akkor még lakatlan részén telepített le. Őket oroszoknak nevezte a népnyelv.¹² Makó után, a század első harmadában népesült be Battonya (1718 körül)¹³, Földeák (1719–1724 között)¹⁴ és Tornyá (1725–1728 között)¹⁵. Az 1730-as évekre Makó lett a vármegye legnépesebb városa közel kétezer lakosával, Battonyán mintegy ötszázan, Tornyán háromezrész, Földeákon körülbelül kétszázan éltek. A közrendű lakosok szinte teljesen önellátók voltak, azt a néhány vasszerszámot, amire szükségük volt, vándorcigányoktól vásárolták meg.¹⁶

⁵ GYÉMÁNT 2016. 27–93.

⁶ GILICZE – SCHMIDT 2000. 17–25.

⁷ BARNA–SÜMEGHY 1998.; SZABÓ 2008. 37–40., 1754–1755-ben 18 nemesi írtak össze Csanádban, közülük 9 birtokos. BOHDANECZKY 1940. 37.

⁸ BOHDANECZKY 1940. 43–45.

⁹ RÁKOS 2003. 330–332., URBANCOK 2022. 1–21., REIZNER 1892. 37–41. és uo. Oklevéltár 8. sz. dokumentum.

¹⁰ TÓTH 2008. 10.; BOHDANECZKY 1940. 25., Kiváltság és oltalomlevél: MNL CSCSVL ML V.1.q. 5a/1699., MNL CsML ML V.1.q. 7a/1699.

¹¹ TÓTH 2003. 295–302., BOHDANECZKY 1940. 25–27.

¹² TÓTH 2003. 295–302., A görögkatolikus vallású ruszinok telepítéséről nem maradt fenn dokumentum. Nem ismerjük sem a telepítés pontos dátumát, sem a betelepítettek számát. 1788-ban Makó város előjáróihoz írott levelükben írták, hogy 45 éve tartoznak a makói *unita catolica* eklézsiához, így betelepedésük 1743 körül történhetett. MNL CsML ML V.1.a. Gen.Congr.Prot. 1788. Nr.1., 11.

¹³ TÓTH 2008. 10., 1720-ban mint lakott helyett említették. BAJNAI BEKE 2001. 11.

¹⁴ Gilicze János szerint Földeák újratelepülése 1719–1724 között történt. (GILICZE – SCHMIDT 2000. 17.), Tóth Ferenc viszont 1729-re teszi (TÓTH 2008. 10.).

¹⁵ Tornyá 1728-ban már biztosan lakott, főként szerbek népesítették be. 1742-ben a kincstár az arad-mutinai uradalomhoz kapcsolta, 1752-ben vásárolta meg Marczibányi Lőrinc. BOROVSKY 1898. II. 599–601.

¹⁶ BOHDANECZKY 1940. 25–29.

A ZSIDÓSÁG BETELEPÜLÉSE ÉS VÁNDORLÁSA MAGYARORSZÁGON A 18. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

A török kiűzésével a zsidóság is távozott az országból, ezért a 18–19. század zsidó közösségei – így a makói is – a bevándorlás és a későbbi belső migráció eredményei voltak. A Csanád vármegyei zsidóság betelepődése, befogadása a szomszédos Bánság és a csanádi puszták nagy népmozgásaival párhuzamosan történt.¹⁷ A német-jiddis nyelvű, *askenáz* zsidóság a cseh-morva és osztrák területek migrációs kényszere, valamint a kedvező, befogadó politikai klíma együttes hatása miatt érkezett az országba. A Marostól délre, a Bánság nagyobb városaiban, így Temesváron és Aradon viszonylag kevés, elsősorban mediterrán eredetű, úgynevezett *szefárd* zsidó élt.¹⁸

Az első askenáz bevándorlók a 17. század végén telepedtek meg a magyar királyság nyugati részén az Esterházy család oltalma alatt.¹⁹ Idővel ezek a közösségek (*seva kehillot*, a Hét Község) is kibocsátókká váltak. A folyamatos bevándorlás mellett lassú, belső migráció indult meg az ország nyugati és középső területei felé, főleg Budára, majd Pest környékére, onnan tovább déli és keleti irányba.²⁰ Megtelepülésüket elsősorban a nagy- és középbirtokosok támogatták, akik hamar felismerték gazdasági jelentőségüket. Haraszti Viktort idézve, 1840-ig a soketnikumú és sokvallású Magyarországon a „zsidók tartásának joga” a birtokos nemesség privilégiuma volt. Az első zsidók uradalmi központokban, mezővárosokban és falvakban telepedtek le.²¹

A zsidóság életét elsősorban nem jogokkal, hanem tilalmakkal szabályozták, és a rendi társadalmon kívüli, megtűrt etnikumként tekintettek rájuk. „Türelmezett” státuszukat sem alanyi jogon, hanem privilégium megszerzésével érheték el.²² A zsidók nem telepedhettek le sem a szabad királyi városokban, sem a bányavárosokban, ahogyan – elvileg – a déli határőrvidéken sem, emellett több vármegye is akadályozta bevándorlásukat.²³ Ezzel a „párialéttel” magyarázható a zsidó közösségek zártsága, befelé fordulása, amelyről Jakab Orsolya találóan írja: „a rendi társadalomba egyáltalán nem integrálódtak, velük szimbiotikus kapcsolatot teremtettek. Saját védelmük és fennmaradásuk érdekében a közösségek (*kehillá*) az életüknek sajátosságos keretet adtak, azt teljes mértékben szabályozták. Ezzel együttesen oktatási és jóléti szolgáltatásokat biztosítottak. E községek csak a szükséges gazdasági okok miatt léptek kapcsolatba a külvilággal, a közösségen belül megőrizték autonómiájukat, tradíciójukat, melyet a talmudi jog alapján működtettek tovább.”²⁴

¹⁷ VARGA 1992. 59–79., BORSI-KÁLMÁN 2000. 170–205., JÁMBOR 2017. 119–120.

¹⁸ KOMORÓCZY 2012. 731–736.

¹⁹ KOMORÓCZY 2012. 585–590., 731–736., GRÜNVALD – SCHREIBER 1963. 5–48.

²⁰ GRÜNVALD – SCHREIBER 1963. 5–48., VARGA 1992. 59–79., HARASZTI 1999b. 129–148.

²¹ HARASZTI 1999a., GRÜNVALD – SCHREIBER 1963. 5–48., KOMORÓCZY 2021. 602–620.

²² A befogadás történhetett oltalom- vagy védlevéllel, valamint privilégium kiadásával. A feudális magyar jogrendben a privilégium olyan előjog volt, amely a birtokosát kivonta az általános jogszabályok alól. JÁMBOR 2017. 124.

²³ KOMORÓCZY 2021. 773–785., JÁMBOR 2017. 123–124.

²⁴ JÁMBOR 2017. 127.

A HELYTÖRTÉNETÍRÁS A CSANÁD MEGYEI ZSIDÓSÁG BETELEPÜLÉSÉRŐL

Az első Csanád vármegyei zsidók megtelepedéséről még ma is keveset tudunk, amit csak részben magyaráz a források hiánya. Makó első történetírója, Szirbik Miklós református prédikátor 1835–1836 között vetette papírra krónikáját. Az első zsidók megtelepedéséről a következőket írta: „*A Sidók dolgában magoktól semmit ki nem tanulhattam, több ízbeli, mind személyes, mind mások által való tudakozódásaim mindég felelet nélkül maradtak. – Hogy ezek is Stanislovits Ő Excellenciája idejében szaporodhattak annyira, hogy községet formálhassanak, következtethetni mindezen Püspöknek említett népesítésbeli igyekezetéből, mind abból, hogy éppen az Oroszok mellé vagynak telepítve, külön szakaszban, a' még akkor pusztá helyre.*”²⁵

A 19. század végén jelent meg Borovszky Samu kétkötetes vármegye monográfiája, amelyben a zsidóságról írva szinte szó szerint átvette Szirbik szövegét azzal a kiegészítéssel, hogy „*a zsidók a múlt század közepén kezdtek ide telepedni*”.²⁶

A Csanád vármegyei zsidóság történetét 1929-ben írta meg monografikus igénnyel Kecskeméti Ármin makói neológ főrabbi. Ő még hozzáfért azokhoz a régi hitközségi iratokhoz, amelyeket a vészorszakban megsemmisítettek. A betelepülésről azonban tőle sem tudunk meg többet. Borovszkyra hivatkozva csupán annyit írt, hogy „*1740-ben*²⁷ *már találkozunk makói zsidókkal: akkor engedte meg nekik a földesúr, Stanislavich csanádi püspök a letelepedést. A görög katolikusok mellett, külön városrészben, leginkább lakatlan területen jelölte ki a helyüket.*”²⁸

A rendszerváltozás utáni helytörténetírás legnagyobb vállalkozása a Makó monográfia kiadása volt, ami 1993 és 2008 között jelent meg hat kötetben, több mint négyezer-ötszáz oldalon. A helyi zsidó közösség korai éveiről Tóth Ferenc történész-muzeológus írt, aki a betelepüléssel kapcsolatban Kecskeméti Ármin művére hivatkozva óvatosan csak annyit közölt, hogy „*Az 1740-es években Stanislavich Miklós püspök-földesúr engedélyezte Makón a zsidók letelepedését. Az orosz fertály melletti két utcában: a Nagy- és Kiszsídó [...] utcában laktak*”.²⁹

A helytörténeti munkák adatai a zsidóság megjelenésével kapcsolatban egyértelműen Szirbik Miklós írására vezethetők vissza. A zsidók első lakhelyeként Makót jelölték meg, ahová azok Stanislavich Miklós oltalma alatt költöztek az 1740-es években.

AZ ELSŐ ZSIDÓK CSANÁD VÁRMEGYÉBEN

Mint korábban utaltam rá, a makói és a vármegyei zsidóság hitközségi iratai a vészorszakban megsemmisültek.³⁰ Az 1920-as években Kecskeméti Ármin főrabbi szisztematikusan átnézte az

²⁵ SZIRBIK (1835/36) 1979. 42.

²⁶ BOROVSKY 1898. 397.

²⁷ Forrásmegjelölés hiányában nem tudjuk, hogy mire alapozta Kecskeméti Ármin azt, hogy már 1740-ben zsidók éltek Makón.

²⁸ KECSKEMÉTI 1929. 5.

²⁹ TÓTH 1993. 598., Tóth Ferenc 1997-ben viszont már azt írta, hogy „*Akkor a város a Nagyerig terjedt, azontúl telepítette le előbb a zsidóságot, tőlük távolabb a görög katolikusokat*”. Forrásmegjelölést nem találtunk. TÓTH 1997. 1.

³⁰ URBANCSOK (kézirat): Adalékok és visszaemlékezések a makói zsidóság 20. századi történetéhez., A makói dokumentumok egy részét 1944 májusában a Jángori temetőbe vitték, ahol azt ismeretlenek fölgújtották.

akkor még rendelkezésére álló anyagot, de a betelepüléssel kapcsolatos adatokat nem talált. A legősibb dokumentumok nagy valószínűséggel az 1821-es marosi árvíz idején pusztultak el.³¹ A vármegye iratanyaga azonban viszonylag épségben vészelt át az évszázadokat, valamint a nagy vehemenciával végzett levéltári selejtezéseket. Ebben az irategyüttesben találhatóak azok a mozaikszerű információk, amelyekből rekonstruálni lehet a Csanád megyei zsidóság első évtizedeit.

1735-ben a helytartótanács utasította a vármegyéket, hogy írják össze a területükön élő és ideiglenesen ott tartózkodó zsidókat.³² Mivel a megcsonkított Csanád vármegye ekkor csak négy településből állt, és lakói zömében önellátóak voltak, így érthető, hogy a vármegyében egyetlen izraelitát sem találtak.³³

Az Alföldön ekkor még nem voltak zsidó községek, a földesúri birtokokon csak elvétele tartózkodtak zsidó bérlők. A Marostól délre, a Bánátban – bár tiltották a megtelepedésüket –, maradt néhány, zömében szefárd zsidó család. A legnagyobb közösség a temesvári volt, de több család élt a térségben Aradtól Péterváradig.³⁴ A közvetlenül Bécsből irányított Temesi Bánságban a központi kormányzat mindvégig korlátozta a zsidók betelepítését, így azok száma annak felszámolásáig (1779) viszonylag csekély maradt.³⁵

A helytartótanács 1735-ös utasítására Csanád mellett tizenkét vármegye jelentette, hogy nem éltek zsidók a területén. A szomszédos Békés és Csongrád vármegyék kifejezetten tiltották a megtelepedésüket. Csanád esetében ilyen rendelkezésről nem tudunk.³⁶ Szeged előjárói a protestánsokat sem túrték meg maguk között, ezért 1723-ban kitűzték őket a városból. (Az első zsidók csak igen későn, 1781-ben telepedtek meg Szegeden)³⁷. Csanád vármegyében 1735 és 1740 között továbbra sem találunk zsidókat, de minden bizonnyal rendszeresen átutaztak és kereskedtek a térségben.

Mária Terézia trónra kerülésével és zsidóellenes politikájával nehezebbre fordult az elszórtan élő zsidó közösségek és családok sorsa. Az uralkodó az 1740-es évek első felében rendszeresen megadóztatta és kiűzéssel fenyegette a magyarországi, erdélyi és bánsági zsidókat. 1743–1744-ben kiadta az utasítást a délvidék „zsidómentesítésére”, ami csak részben valósult meg, migrációt indítva el az ottani izraeliták körében. 1744–1745-ben a prágai, majd 1746-ban a budai zsidókat űzte ki.³⁸ A trón megtartásáért vívott háborúk költségeinek fedezésére 1743-ban a vármegyéknek össze kellett írniuk a területükön élő izraelitákat, akiktől családonként hat forint hadisegélyt szedtetett be.³⁹ Csanád vármegye nemesi közgyűlése ekkor jelentette a helytartó-

³¹ SCHLESINGER 1898. 4.

³² GRÜNVALD – SCHREIBER 1963. 5–48.

³³ MZSO VII. 57., 61., MZSO VII. 659. Csanád vármegye nemleges jelentése a helytartótanácsnak. 1735. október 26.

³⁴ Temesváron a török kiűzése után (1716) 144 szefárd zsidó maradt. Említették még őket Aradon (1717), Lugoson és Facsádon (1721), Újpalánkán és Karánsebesen (1723), Zarádon és Péterváradon (1727), valamint Belgrád környékén, Szivácson, (1728). CARMILLY-WEINBERGER 1995. 96–97.

³⁵ Uo. 10–11., 1743-ban csupán 84 zsidó család élt a Bánságban. Mária Terézia 1776-ban adta ki a bánsági zsidókra vonatkozó, úgynevezett zsidó rendtartást (*Judenordnung*), amelyben a Temesváron élő zsidó családok számát 49-ben maximalizálta. A Temesi Bánságot 1779-ben számolták fel. Lásd még: LÖWY 1890., valamint NEUMANN 1999. 27.

³⁶ HARASZTI 1999a. 37–39.

³⁷ LÖW – KULINYI 1888. 1–18.; VARGA PAPI 2003. 3.

³⁸ KOMORÓCZY 2012. 657–658., 731–736., 791–795., CARMILLY-WEINBERGER 1995. 101–102.

³⁹ Helytartótanácsi körrendelet az összeírásról. Eredeti fogalmazvány: MNL OL Helyt.lvt. Jud.Idealia. No.1. 1743. április 2., MZSO VII. 51–72., HARASZTI 1999a. 37–39.

tanácsnak, hogy Földeákon, Návay György pártfogása alatt (*sub protectone*) egy zsidó család élt. A József Jakab⁴⁰ nevű zsidó Pest vármegyéből, az Orczy család birtokában lévő Újszászról érkezett 1743. május 22-én, és a Návayak pálinkaházát (*domus crematoria*) bérelte. Az összeírásban feleségének, Sárának és három, vele egy háztartásban élő fiának, Józsefnek, Dávidnak és Jakabnak a nevét is feltüntették.⁴¹

Ezt követően lassan, de folyamatosan nőtt a Földeákon tartózkodó (*residens*) zsidók száma. 1743 nyarán szintén Pest megyéből, Acsáról érkezett Ábrahám Bernát „atyafiával” (*cum affine*)⁴², majd 1744-ben Dávid Jakab és Moyses Jakab Aszódról, a Podmaniczkyak oltalma alól. Utóbbiak „egy kenyéren élő”, kisebb kereskedők, úgynevezett *questorok* voltak, akik még családjukat hátrahagyva tartózkodtak Földeákon; adójukat nem itt, hanem Aszódon fizették be. 1744 végére a községben három zsidó adófizető, családtagjaikkal együtt mintegy tíz-tizenkét lakos tartózkodott.⁴³

A következő évben, 1745-ben Dávid Jakab és Moyses Jakab családja is megérkezett. Ez azt mutatja, hogy a vándorló, közösséget kereső zsidó családfők Földeákon biztos védelmet és megélhetést találtak. A zsidóság mobilitása ekkor igen jelentős volt, megtörtént, hogy egy-egy családfő vagy család több településen is szerencsét próbált. Státuszuk vándorló (*vagus*) vagy befogadott (*commorans*) lehetett. 1746 elején a földeáki zsidó közösség már tizenkét főt számlált, legmódosabb tagja József Jakab, a pálinkaház bérlője volt. Máshová költözött Ábrahám Bernát és Dávid Jakab, de helyettük új jövevények érkeztek, így a családfők száma hatra, a közösségé huszonkét főre nőtt.⁴⁴

1746-ban Mária Terézia a zsidókra kivetett rendkívüli hadisegélyt jelentősen megemelte. Az addigi hat forint helyett évi két forint fejpénz beszedését rendelte el, ami jóval terhesebb volt a korábban családonként fizetett taxánál.⁴⁵ Az adó kivetését összeírás előzte meg. Ennek hírére 1746. július 20-án Dávid Salamon és Dávid Moyses feleségeikkel és gyermekeikkel a Maroson túlra, a Bánságba menekültek, ezért Földeákon négy családfőt, összesen tizenkét személyt irtak össze.⁴⁶ 1743 és 1747 között a földeáki zsidók összesen 70 forint 30 krajcárt fizettek be adóként a kincstárba, elmaradásuk 24 forint volt.⁴⁷

Az uralkodó a korábbi rendkívüli hadisegélyeket, amelyeket 1743-tól kötelees adóként évről-évre beszedetett, 1749-ben türelmi adó néven állandósította.⁴⁸ Az adó összegét 1749-ben

⁴⁰ A források rendszeresen József Jakabként említik, egy dokumentumban azonban Ádám Jakabnak nevezték. MNL CsML ML IV.1.b. Nr.38.Z/1743. Csanád vármegye jelentése a helytartótanácsnak (fogalmazvány, é.n.).

⁴¹ Uo., József Jakab az 1743/1744-es évre a bérletért 18 forintot fizetett. MNL CsML ML IV.1.b. Nr.44.T/1744.

⁴² MNL CsML ML IV.1.b. Nr.44.S/1744., MNL CsML ML IV.1.b. Nr.48.H/1745. *Variae Repraesentationes Comitatus*, MZSO VII. 698.

⁴³ MZSO VII. 698., MNL CsML ML IV.1.b. Nr.44.T/1744.

⁴⁴ MNL CsML ML IV.1.b. Nr.59.K/1746. *Reflexiones*.

⁴⁵ HARASZTI 1999a., MNL CsML ML IV.1.b. Nr.57.K./1746. A zsidóság taxáltaltásáról. Pozsony, 1746. szeptember 16., MNL CsML ML IV.1.a. Gen.Congr.Prot. Makó, 1745. november 24., Nr. 11. 323.

⁴⁶ MNL CsML ML IV.1.b. Nr.58.B./1746. Helytartótanácsi leirat. Pozsony, 1746.07.01., MNL CsML ML IV.1.a. Makó, Gen.Congr.Prot. Makó, 1746. augusztus 12. No.2., 304–305., MZSO XIII. Nr.160. *Tabella Judaeorum 1746*. 186.

⁴⁷ MNL CsML ML IV.1.a. Gen.Congr.Prot. Makó, 1747.03.16., Nr. 10., 338–339., MZSO XIII. Nr.160. *Tabella Judaeorum 1746*. 186.

⁴⁸ *TAXA TOLERANTIALIS / TOLERANZ TAXE*, MNL CsML ML IV.1.a. Gen.Congr.Prot. Makó, 1749. október 20. Nr. 8., 558–559., MNL CsML ML IV.1.b. Nr.73.H/1749.

húszezer⁴⁹ forintban határozta meg, amelynek befizetéséért a zsidóság egyetemlegesen felelt. Ezt a summát a zsidóságnak kellett felosztania (*reparatio*) és beszednie törvényhatóságokként, miután a nemesség az uralkodó által felajánlott egy százalékos részesedés ellenére sem vállalta azt. A türelmi adó bevezetése ugyanis számukra is sérelmes volt, részben azért, mert a magas taxa a befogadó nemeseknek is adózó zsidók fizetőképességét veszélyeztette. A türelmi adót a Csanád vármegyei zsidók folyamatosan fizették, azonban hasonlóan a többi közösségekhez, állandó és folyamatosan növekvő hátralékot halmoztak fel 1849-ig, az adó eltörléséig.⁵⁰

Az 1740-es évek első feléből származó, viszonylag bőséges forrásanyag alapján kijelenthetjük, hogy a zsidók 1743 és 1746 között telepedtek meg Csanád vármegyében, Návay György földesúri birtokán. A jövevények Pest környéki uradalmi falvakból, Újszászról, Acsáról és Aszódra vándoroltak a vármegyébe. Az egyénileg érkező, de szokásaik és vallásuk miatt együttműködő lakosok azonban még nem hoztak létre *zsidó községet*. A vármegye központjában, Makón ekkor egyetlen izraelita sem tartózkodott.

A MAKÓI ZSIDÓSÁG TÖRTÉNETÉNEK KEZDETEI

Sajnos az 1746–1751 közötti időszakból kevés releváns forrás maradt ránk. Nem készültek összeírások, és csak elvétve találhatók a zsidóságra vonatkozó iratok a vármegye és a város levéltáraiban. Pedig ez volt az az időszak, amikor megtelepedtek, majd kialakították községi szervezetüket Makón.

A szomszédos Földeákon a zsidóság megjelenése és közösséggé formálódása egy ideig a klasszikus mintát követte. Először egy regálét bérlő zsidó telepedett meg földesúri védelem alatt, majd újabb bevándorlók érkeztek. A gazdasági előnyök és a befogadó klíma miatt a családok nem vándoroltak tovább, ezért az otthon maradtak is csatlakoztak hozzájuk. Néhány évvel később a településen már egy viszonylag népes és állandó zsidó közösséget találunk. A következő lépés a *communitas judaeorum*, a zsidó község létrehozása lett volna. Ez az önállósodás és a kibocsátó közösségtől való elszakadás lépése, amikor megszervezik azokat a szervezeti kereteket, amelyek a hitélet gyakorlásához, valamint a korlátozott önkormányzathoz szükségesek.

Az 1746 nyarán készült összeírás szerint Makón még nem tartózkodott egyetlen zsidó sem. A következő évben viszont arról értesülünk, hogy a *makói zsidók* már létrehozták első intézményüket, a *chevra kadisát*⁵¹, ami rendszerint a földesúri oltalom alatt gyarapodó hazai zsidó közösségek legelső teendője volt. A makói chevra működése a 18–19. században folyamatosan maradt, így alapításának dátumát, valamint első alapszabályát is megőrizte a közösség⁵².

⁴⁹ Ennek összege 1755-ben évi 25 ezer, 1778-ban 80 ezer, 1813-ban 160 ezer forint volt. HARASZTI 1999a.

⁵⁰ KOMORÓCZY 2012. 773–785., HARASZTI 1999a., GONDA 1992. 37., 40–41., JÁMBOR 2017. 123.

⁵¹ CHEVRA KADISA (héberül: שֵׁשֶׁת יָדָי הַרְבֵּה, magyarul: Szentegylet), a zsidóság legősibb intézménye, amely elsősorban a temetkezéssel kapcsolatos teendőket végezte, de ellátott beteglátogatási és -ápolási feladatokat, nagyobb közösségekben jótékonyági és kulturális szerepet is betöltött. Működését a *Sulchán Aruch* (שולחן ערוך) törvény- és szertartásgyűjtemény szabályozta. KOMORÓCZY 2012. 767–768.

⁵² Az 1821-es nagy árvízben az iratok zöme megsemmisült, az eredeti alapszabályt azonban meg tudták menteni. Ahogy Schlesinger írja: „[E]zen szabályzat, mely az irattár egyéb részeivel az 1821. évben városunkra áradt nagy árvíz alkalmával a habokba merült, megtalálván [...], örök emlékezetül lemásoltatt, és azóta féltett kincsként őriztetik”. SCHLESINGER 1898. 4.

Schlesinger Lipót, a chevra titkára 1898-ban megírta a szervezet történetét.⁵³ Munkájának számkra legfontosabb része a chevra alapításáról szól. Tőle tudjuk, hogy a makói zsidók a temesvári hittestvéreik segítségét kérték az alapszabály elkészítéséhez. A huszonöt pontból álló dokumentumot Eliezer Lipman temesvári rabbi állította össze 1747-ben.⁵⁴

A Makón 1747-ben „hirtelen” megjelenő közösségnél hiányzik a község fejlődés organikus előzménye, Földeákon pedig az utolsó, egyben legfontosabb mozzanata, a communitas megalapítása. Hipotézisként abból indultam ki, hogy az első makói zsidók a közeli Földeákról települhettek át Makóra 1746 végén vagy 1747 elején. Az áttelepülés magyarázatot ad arra a problémára, hogy hová tűnt Földeák népes zsidósága a negyvenes évek végére, és arra is, hogy a vármegye központjában, ahol 1746 nyarán még egyetlen izraelitát sem írtak össze, a következő évben már annyi a commoráns zsidó, hogy chevrajuk részére Temesvárról alapszabályt kértek. Az átköltözés tényét a földéaki és a makói zsidók névazonossága bizonyítja a legjobban. A korabeli zsidóság jelentős mobilitása ellenére a négy földéaki zsidó családfő közül kettőt Makón találunk a negyvenes évek végén. 1749-ben *József Jakab*, a földéaki pálinkaház korábbi árendátora és *Jakab Moyses* is Makón élték; ők voltak azok, akik képviselték a vármegye zsidóságát a türelmi adó ügyében összehívott országos tanácskozáson.⁵⁵ Jakab Moyses neve később, az 1753-as makói összeírásban, és több 1755-ös dokumentumban is megjelent.⁵⁶

FÖLDEÁK	MAKÓ	
1746	1749	1753
Josephus Jakob arendator	Josephus Jakob	-
Jacobus Mandli	-	-
Jacobus Moyses	Jacobus Moyses	Jakob Moyses
Josephus Jakob cőadjutor	-	-

*A földéaki és a makói zsidók neveinek azonossága (1746–1753)*⁵⁷

A földéaki zsidók Makóra költözését több tényező is elősegíthette. Először is Makó volt az újjászervezett vármegye legnépesebb városa, gazdasági és közigazgatási központja, amely jóval több lehetőséget biztosított kereskedelmi és bérleti tevékenységükhöz, mint Földeák. Másrészt Návay György és unokaöccse, Návay József között annyira megromlott a viszony, hogy 1748-ban, hosszú pereskedés után újra osztották az uradalom területét a jobbágytelkekkel és a kisebb haszonvételekkel együtt. Az osztzkodással járó feszültség biztosan hozzájárult a földéaki

⁵³ SCHLESINGER 1898. 1–46.

⁵⁴ Uo. 3–9., Az alapszabály szövege az 1. számú mellékletben olvasható.

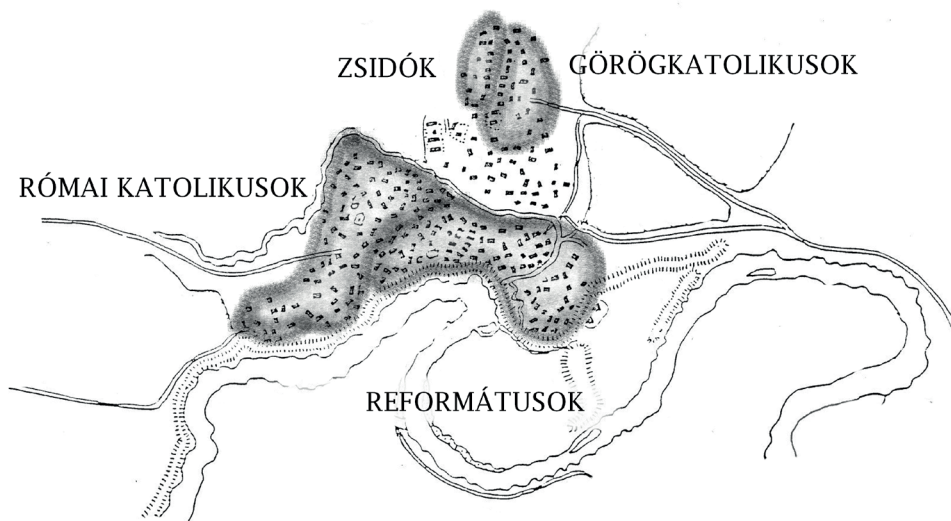
⁵⁵ KECSKEMÉTI 1929. 5–6.

⁵⁶ MNL CSCSVL ML IV.1.b. Nr.100.P/1753. Protocollum., FARKAS–L. CSAJÁGHY–RÁKOS 1985. 390.

⁵⁷ MNL CSCSVL ML IV.1.b. Nr.44.T/1744., MNL CSCSVL ML IV.1.b. Nr.59.K/1746. Reflexiones., MNL CSCSVL ML IV.1.b. Nr.100.P/1753. Protocollum., MNL CSCSVL ML IV.1.b. Nr.114/G/1755. szn.1., MNL CSCSVL ML V.1.q. 112. A makói zsidó közösség számára készített rendelkezés. 1755. július 5.

zsidók elvándorlásához. A harmadik tényező Makó püspök-földesura, Stanislavich Miklós⁵⁸ befogadó magatartása és impopulátori aktivitása volt.

Stanislavich püspök 1745-ben telepítette le a város addig lakatlan részére a makói görögkatolikusokat és az Északkelet–Magyarországról hívott ruszinokat. Stanislavich 1747 áprilisában Temesvárról Makóra utazott, és személyesen, kanonokjai és officialisa jelenlétében jelölte ki a görögkatolikusok templomának helyét.⁵⁹ Az episcopalis vizit egybeesett a zsidók betelepítésének valószínűsíthető idejével. Stanislavich Miklós a felekezeti különállás elvét követve a zsidók lakhelyét a görögkatolikusok mellett, egy addig lakatlan területen jelölte ki.⁶⁰

Városrészek felekezeti megoszlása az 1750-es évek elején⁶¹

A „zsidófertály” elhelyezkedése igen kedvező volt, hiszen közel esett a Nagyhídhhoz, ahol a szeged-aradi és a vásárhelyi országotak találkozásánál a 18. század második felétől új városközpont alakult ki. Az 1740-es évek végére Makó négycentrumos település lett, ahol a lakosok a felekezeti különállás elvét követve éltek.⁶² Ez azonban nem jelentette a zsidóság gettó-szerű elkülönülését, hiszen az 1770-es évektől a városrészek szeparációja fokozatosan oldódott. A zsidóság – bár hivatalosan tiltva volt – házhelyeket vásárolt a piactéren, és a zsidók utcáiba is

⁵⁸ Stanislavich Miklós (Nicola Stanislavici) bolgár származású ferences szerzetes, 1740. szeptember 30-tól megyéspüspök (Craiova, 1694. május 9. – Temesvár, 1750. április 26.). 1742-ben három bántási településre telepített katolikus bolgárokat.

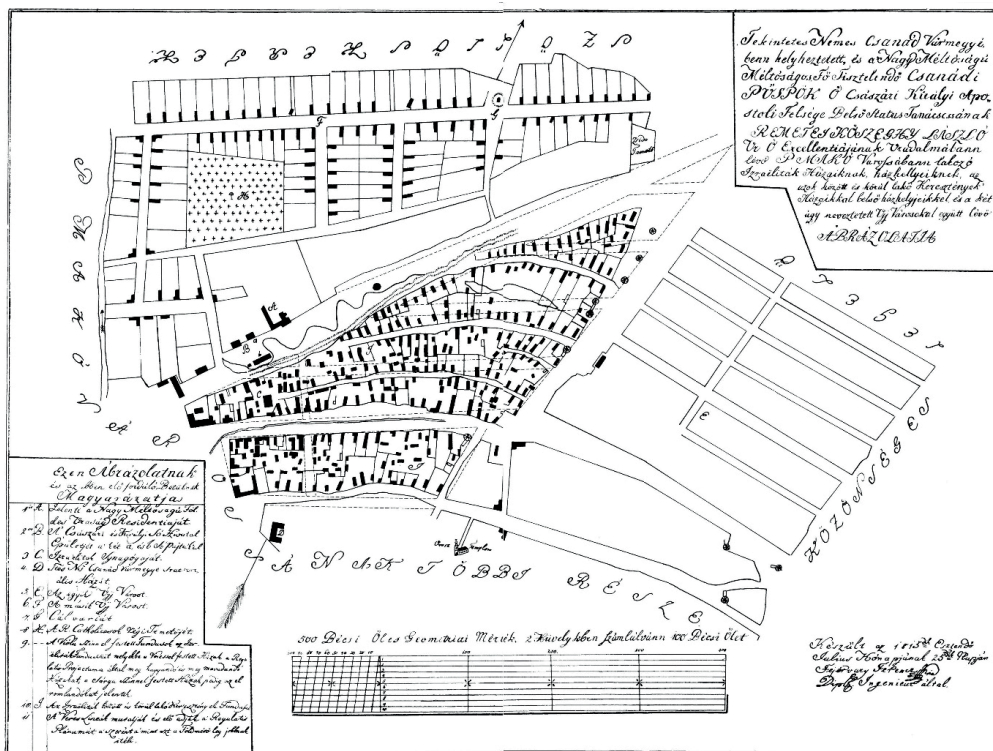
⁵⁹ A görögkatolikus hagyomány szerint a betelepülés Mária Terézia uralkodásának kezdetén történt (1740), amit később Szirbik Miklós pontosított (1745-re): „Makók előbbre gondolják, de a helybeli Katholika Ekklezsia Jegyzőkönyvében ekkorra tétetik.” SZIRBIK (1835/1836)1979. 40., Utóbbi igazolja, hogy ekkor építette föl Sáfrán Benedek a mai esperesi lakhely telkén az imaházként, iskolaként és paplakként funkcionáló épületet. TÓTH 1993. 597., TÓTH 1997. 3.

⁶⁰ Lásd: SZIRBIK (1835/1836)1979. 42., BOROVSKY 1898. 397., TÓTH 1993. 598.

⁶¹ A rajz Steinlein, Karl: Makó legkorábbi részletes térképe, 1753. (TÓTH 1992. Térképtár 16.) alapján készült.

⁶² A „Belső városban”, a Nagyértől nyugatra éltek a reformátusok (Szentlőrnc) és a római katolikusok (Buják), valamint a Nagyéren túl, az „Újvárosban” a görögkatolikusok és a zsidók.

egyre több keresztény család költözött. A kezdetben egyetlen utca köré szerveződő városrész a 18. század végére Makó legsűrűbben beépített területévé vált. Számos zug és átjáró tagolta a „Nagyzsidó” utca köré szerveződő negyedet.⁶³

A zsidó városrész 1815-ben⁶⁴

A makói zsidók befogadásának részleteit nem ismerjük, mivel nem maradt fenn a Stanislavich Miklós püspök által kiadott oltalom- vagy védlevél, esetleg privilégium. A korabeli szokásoknak megfelelően az impopulátor földesurak írásban rögzítették a meglepedés feltételeit: a fizetendő oltalomdíj összegét, valamint azokat a jogokat és köteleességeket, amelyek a közösségre vonatkoztak. Bár a befogadás első dokumentuma nem maradt meg, Stanislavich Miklós hivatali utódainak gyakorlatát jól ismerjük: a püspök-földesurak nem oltalomleveleket készítettek, hanem időről időre szerződéseket (*contractus*) kötöttek a communitasszal.⁶⁵ A korábbi szerződést rendszerint az új püspök hivatalba lépésekor újították meg, vagy akkor, ha a közösség lélekszáma nőtt, ezért emelkedett a földesúri adó (*angaria*) összege. Ezekhez a szerződésekhez a keresztény communitasszal kötött *contractus*ok adták a mintát (1719-től Makó *kontraktuális mezőváros* volt). A megegyezés szerint a zsidó község a

⁶³ MNL CSCSVL ML IV.1.b. Nr.112/szn.2./1755. Verzeichnis. A Csanád vármegyei (makói) zsidók összeírása. 1753.

⁶⁴ TÓTH 1992. Térképtár 31. Fejérváry Ferenc: A zsidó városrész rendezési terve. 1815. július 25.

⁶⁵ A makói gyakorlathoz hasonlóan például az óbudai vagy a lovasberényi zsidóság is kontrahált földesuraival. KOMORÓCZY 2021. 639., FLEISCHMANN 1887. 386–390.

földesúr joghatósága alá tartozott, így független volt a város igazgatástól és jogszolgáltatásától. Ennek tényét a Makóval kötött váltságszerződésekben is rögzítették: „[...] a *Zsidó Communitas*, mely valamint eddig, úgy ezek után is mindenekben az uraság dispositioja [rendelkezése – U. Zs.] szerint tractatani [tartatni – U. Zs.], és különösen adózni fog [...]”.⁶⁶ Az összeírások idején zsellér státuszba sorolták őket. Mivel földjük nem lehetett, kereskedelemből és kézművesiparból tartották fenn magukat.⁶⁷ Ahogyan a későbbi iratokban olvashatjuk: „[F]öldes úri oltalom alatt Makó városában tartózkodó házas jobbágyi [vagyunk]”, akik „[E]zen Kegyes Uraság Szárnyai alatt [...] pihenünk”.⁶⁸

A 18. században a birtokosok betelepítési szándéka és a zsidóság helykeresése találkozott egymással. A zsidók befogadásának elsősorban gazdasági okai voltak. Árendátorként megbízhatóan bérelték a földesúri jussokat, Földeákon a pálinkaházat, Makón a tímárházat és a serházat.⁶⁹ Bármilyen furcsán hangzik, a sör- és pálinkafőzés kiegészítő ágazata a disznók hizlalása volt. Egy 1750-es dokumentum szerint Gutterer Ferenc szegedi prefektus részére Kis Moyses makói zsidó sertéseket szállított.⁷⁰ A Földeákon, majd a Makón élő izraeliták a nyerstermények – elsősorban a bőrök – felvásárlásában és feldolgozásában töltötték be hiánypótló szerepet. A betelepülő makói zsidók közül Marcus Chon volt a legmódosabb, aki az 1760-as években a tímárház mellett a serházat is árendálta.⁷¹ A többiek kisebb kereskedők (*questores*) voltak, akik terményfelvásárlással foglalkoztak, és szekereikkel faluról falura jártak.

A portékás-boltos kereskedelmet monopolizáló görögök és az abba fokozatosan bekapcsolódó zsidók között már a betelepülés utáni első években jól érzékelhető gazdasági feszültség alakult ki. A zsidók ugyanis jóval olcsóbban árulták a késztermékeket. 1750-ben a makói János görög arról panaszkodott a vármegyének, hogy „miután fogvást a zsidók Makóra származtak” jelentősen csökkent a boltja forgalma, ezért a rá kirótt húsz forint adó tíz forintra csökkentését kérte, amit a közgyűlés jóváhagyott.⁷²

Mivel a szabad királyi városok tilalmas, de mégis vonzó helyek voltak zsidók számára, többen azok közelében telepedtek le. Makón is éltek olyan zsidók, akiket kereskedelmi ügyleteik Szegedhez kötöttek, és akik rendszeresen megjelentek a város piacain. Jó példa erre az Aszódról származó, később Földeákon, majd Makón letelepedő Moyses Jakab, aki 1755-ben engedélyt kapott, hogy a vásárok idejére Szegedre érkező zsidóknak kóser kifőzdet nyisson. Erre a célra polgárházat bérelhetett, de kizárólag zsidók számára árusíthatott.⁷³

⁶⁶ MNL CSCSVL ML XI.601.c. 2., 3/1780. Christovich Imre és a makói communitas közötti váltságszerződés. Elsőként Engl Antal püspöknél olvashatjuk, hogy a makói zsidóság az ő fennhatósága alá tartozik (*pro nobis reservamus*), MNL CSCSVL ML XI.601.c. 1/1751., Kőszeghy László püspökségétől (1800–1828) a rendi kor végéig minden szerződést ismerünk.

⁶⁷ BOHDANECZKY 1940. 74.

⁶⁸ MNL CSML ML XI.601.a. 33/1807., MNL CSCSVL ML XI.601.d. 6/1807. október 30., MNL CSML ML XI.601.c. 49/1798.

⁶⁹ KOMORÓCZY 2012. 587–588.

⁷⁰ MNL CSCSVL ML V.1.q. 81. Gutterer Ferenc prefektus levele az általa Makón vásárolt sertések Szegedre szállítása ügyében. Szeged, 1750. december 13.

⁷¹ Marcus Chon 1760-ban a makói mézszárszékekről kikerülő ökor- és tehénbőröket vásárolta fel. MNL CSCSVL ML IV.1.b. 145/II/1760., MNL CSCSVL ML XV.50. A makói zsidóságra vonatkozó iratok. 1/1761.

⁷² MNL CSCSVL ML IV.1.b. Nr. 112/G/1755. János görög levele Csanád vármegye közgyűléséhez. Végzés: MNL CSCSVL ML IV.1.a. Gen.Congr.Prot. 1755. február 3. 10. sz.

⁷³ FARKAS–L. CSAJÁGHY–RÁKOS 1985. 390., KOMORÓCZY 2012. 715–716.

A zsidóság 1746/1747-es Makóra települése, valamint a chevra kadisa létrehozása nem jelentette automatikusan a zsidó község⁷⁴ létrehozását. Megalakításához azonban minden feltétel adott volt: földesúri befogadás és letelepedés, valamint viszonylag népes közösség. Mivel legalább tíz férfi kellett a vallásyakorláshoz (*minjan*), így legkevesebb öt-hat családnak, huszonöt-harminc főnek kellett a zsidó városrészben laknia. A communitas jogi személyiséggel rendelkezett, és a befogadó földesúrral szerződéses jogviszonyban állt. A makói zsidók községi szervezetüket a legoptimálisabb esetben 1747-ben, a chevra kadisa létrehozása körüli időben alapíthatták, de a népeség mobilitása miatt ennek kialakítása, megszilárdítása több évig is eltarthatott.

A betelepülés után néhány évvel, 1749-ben, amikor az uralkodó kivetette a türelmi adót, Kecskeméti Ármin szerint Csanád megye zsidóságát két megbízott képviselte a helytartótanácsi tárgyaláson: Jacobus Moyses és Josefus Jakab. „A kiküldetés ténye, az akkor még bizonyára csekély számú hívek képviselőiben vállalt hivatalos szerep, megalakult hitközségre mutat”.⁷⁵ A kiküldetés tényét azonban a vármegyei források nem erősítik meg. Sőt, az adó felosztásával megbízott vegyesbizottság kimutatása szerint a budai kerülethez sorolt Csanád vármegyében ekkor nem éltek (!) zsidók (*in comitatibus Csanadiensi caret judaeis / nullam habentes judaeorum*).⁷⁶ Ezt a kijelentést véleményem szerint erős forráskritikával kell kezelni, hiszen a vármegyében 1743-ról folyamatosan és egyre nagyobb számban voltak jelen zsidók. Nagyon valószínűtlen, hogy a negyvenes évek végén egyetlen zsidó sem élt a vármegyében, bár mint korábban említettem, éppen ebből időszakból rendelkezünk a legkevesebb forrással.

Stanislavich Miklós és a makói keresztény communitas közötti 1741-es és 1743-as váltságszerződés még nem említette a zsidókat. Az új püspökkel, Engl Antallal⁷⁷ kötött 1751-es contractusban viszont többször utaltak rájuk. A földesúr írásban rögzítette, hogy ő rendelkezik a zsidók felett (*judaeos pro nobis reservandus*), valamint, ha a zsidók kaszálást vagy szőlőművelést végeznének, kötelesek neki adót fizetni. A szerződés szerint Engl a makóiakra kirótt ötezer-hatszáz forint váltság és a piacok-vásárok jövedelme mellett a zsidótaxa (*judaeorum taxa*) is megillette.⁷⁸ A zsidó közösséget ekkor említették először a város és a püspökök közötti váltságszerződésben.

1753-ban újabb összeírást rendelt el a kormányzat.⁷⁹ A megyegyűlés Jakab Fülöpöt és Jakab Moyseset bízta meg a feladattal.⁸⁰ Őket a helytartótanácsnak küldött dokumentumban a zsidó község két

⁷⁴ COMMUNITAS JUDAEORUM / JUDAICA, JUDEN GEMEINDE. A rendi korban bizonyos autonómiával, korlátozott önkormányzatisággal rendelkező intézmény, amely mint jogi személy a földesúrral szerződéses viszonyban állt. A befogadó földesúr egy összegben megállapított taksa, úgynevezett oltalompénz (*Schutzgeld*) fejében nyújtott védelmet a vele szerződő zsidó község egészének. KOMORÓCZY 2012. 759–770.

⁷⁵ KECSKEMÉTI 1929. 5–6., Kecskeméti Ármin az erre vonatkozó adatkat Árva János vármegyei levéltárostól kapta. A hivatkozás hiányzik, a dokumentumot az iratok számlankénti átnézésével sem találtuk meg., A tárgyalásról: KOMORÓCZY 2012. 778–783.

⁷⁶ MZSO XIII. 264–266. No. 261.

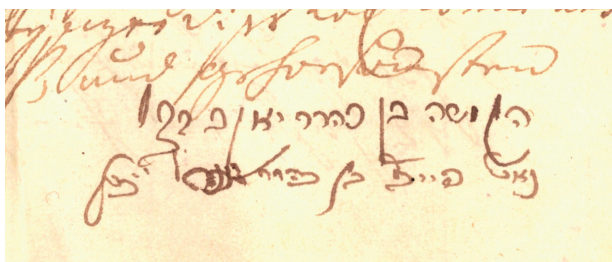
⁷⁷ Engl Antal (teljes nevén Franz Anton Engl von Wagrain) megyéspüspök 1750. december 7-től (Milbach, 1702. január 25. – Temesvár, 1777. január 30.).

⁷⁸ MNL CSCSVL ML XI.601.c. 1/1751. Váltságszerződés Engl Antal csanádi püspök és Makó város közönsége között. Pozsony, 1751. június 1., MNL CSCSVL ML V.1.q. 87/1751., Pozsony, 1751. június 1., MNL CSCSVL ML XI.601.c. 2/1751., MNL CSCSVL ML XI.601.c. 4/1751. Makó város bíráinak levele Engl Antal püspökhöz. 1751. június 20., BOHDANECZKY 1940. 72–75, 79.

⁷⁹ MNL CSCSVL ML IV.1.b. Nr.100.P/1753. Protocollum., MNL CSCSVL ML IV.1.b. Nr.114/G/1755. szn.1.

⁸⁰ MNL CSCSVL ML IV.1.b. Nr.114/szn.1/1755, MNL CSCSVL ML IV.1.b. Nr. 114/G/1755, MNL CSCSVL ML IV.1.b. Nr.112/H/1755.

legtekintélyesebb tagjának nevezték (*duos primores*).⁸¹ Az összeírás tizenegy adózó családfőt sorolt fel, összesen negyvenkilenc személyt, valamint Marcus Chont, aki a serföző ház tulajdonosa, ennek ellenére „*mégsem állapodott meg itt, állandó jelleggel Temesváron lakik*”.⁸² A német nyelven írt dokumentumban, a makói commorans zsidók neveinek felsorolásánál nem találjuk a zsidóbíró kifejezést, ahogyan a község által fizetett rabbi vagy előimádkozó titulust sem. A vármegye jelentésében azonban egyértelműen *communitatum judaicarum*ként, tehát zsidó községként utaltak a makói közösségre. Így a makói zsidó communitas létrehozása – a jelenleg rendelkezésükre álló források szerint – valamikor 1747 és 1753 között történhetett.

Az 1753-as összeírást végző Jakob Fülöp és Jakob Moyses aláírása.⁸³

Két évvel később, 1755-ben a makói zsidók levelet küldtek a Pozsonyban tartózkodó püspöknek, amelyben öt pontba foglalták kéréseiket. Engl Antal válaszul részletes rendelkezést (*resolutio*) adott ki.⁸⁴ Ebben megerősítette hivatalában az új bírót, Marcus Chont (*judex*). Megengedte, hogy ha a bíró „*magánügyei miatt másutt telepedne le*”, tisztségét Jakob Moyses töltsé be. Marcus Chon 1753-ban még temesvári lakos, Makón viszonylag ritkán tartózkodott, annak ellenére, hogy a serföző ház tulajdonosa volt.⁸⁵ Ez a tény az új, formálódó közösség tagjainak még mindig jelentős mobilitását mutatja. A község engedélyt kapott arra is, hogy tagjai számára italt mérjen ki (*educillum*). Kérték a püspököt, hogy jelöljön ki területet imaházuk (*oratorium*) és temetőjük részére. A püspök a kérést jóváhagyta, és utasította uradalmi tisztjét, hogy a temető helyét mérje ki. Az imaházzal kapcsolatban közölte, hogy a területet az официális már korábban átadta.

Itt kell megjegyezni, hogy a város ma ismert legősibb zsidótemetőjét igen későn, 1777-ben nyitották meg a Sóház utcában.⁸⁶ Az első, legkorábbi temető helyére utaló elsődleges forrással nem rendelkezünk. A legvalószínűbb, hogy hasonlóan a görögkatolikusok temetőjének elhelyezkedéséhez, az első temetőt a zsidófertály északkeleti végében jelölte ki az официális. Ezt a feltételezést támasztja alá Löw Immánuel közlése, aki szerint az említett területről az 1840-es években előkerült egy sírkő Mordechaj Kohen nevével és az 1769-es dátummal.⁸⁷ A Nagyéren túli terület, amit Újvárosnak neveztek, és ami a zsidó és a görögkatolikus negyedek is magában

⁸¹ MNL CSCSVL ML IV.1.b. Nr.113/szn.1/1755.

⁸² MNL CSCSVL ML IV.1.b. Nr.112/szn.2/1755., MNL OL C29 Acta Judaeorum 1725–1783.

⁸³ Uo., A József Jakab és Jakob Moyses neve mellett lévő nehezen kivehető héber betűk és szavak elolvasását és értelmezését a tanulmány megjelenéséig nem tudtuk elvégezni.

⁸⁴ Uo., MNL CSCSVL ML XI.601.c. 2/1755.

⁸⁵ MNL CSCSVL ML IV.1.b. Nr.112/szn.2/1755. Verzeichnis. A Csanád vármegyei (makói) zsidók összeírása. 1753.

⁸⁶ MNL CSCSVL ML V.1.a. 12/1787., A temető ma a Kossuth és a Sirkert utca sarkán található.

⁸⁷ Löw Immánuel forrásként Schlesinger Lipótra, a makói chevra kadisa titkáranak közlésére hivatkozott. Löw 1892. 6–7.

foglalta, igen gyorsan benépesült; valószínűleg ezért kellett a zsidóknak az első temetőjüket ilyen korán elhagyniuk.⁸⁸

A makói zsidók elsősorban nyerstermény kereskedelemmel foglalkoztak. Folyamatosan úton voltak, sorra járták a falvakat és tanyákat, főként bőrt (később gyapjút és dohányt) vásároltak. Tőkével nem rendelkeztek, jövedelmük alacsony volt, ezért gyakran vettek fel kölcsönt a helyi gazdáktól. A korábban említett 1755-ös levélben a makói zsidók azért könyörögtek Engl püspöknek, hogy ha eladósodnának, ne hajtsák be rajtuk azonnal a teljes adósságot, hanem kapjanak haladékot (*terminus*), hogy tartozásukat részletekben fizethessék vissza. A püspök elrendelte, hogy egyetlen keresztény sem kölcsönözhet pénzt zsidónak a város bírása és esküdtjei tudta, beleegyezése és kezessége nélkül, „nehogy ugyanis az ilyen tudomás és egyetértés nélküli kölcsönnel kiségitett és a hitelek által legyőzött zsidót tüstént végrehajtsák, hanem megengedjük, hogy ilyen körülmények között neki bizonyos időpont és határidő adassék, amelyen az adósságát megfizetheti.” Ha a városi keresztények közül mégis bárkinek panasa lenne egy zsidó ellen, annak ügyét vagy az uradalmi tiszt, vagy az úriszék előtt intézzék, mivel a zsidók „mentesek a városi joghatóság alól”. A püspök által tett engedményeknek és „kiváltságoknak” azonban komoly ára volt: „a zsidó közösség a nekik nyújtott ilyesfajta kedvezésekért köteles lesz családonként egy aranyat fizetni a mi uradalmi pénztárunkba, a pálinkamérésért pedig két aranyat. Ezen összeget évente Szent Márton ünnepe körül tartoznak behajtani és az Úr közvetlenül következő ünnepein pénztárunkba Temesvárra szállítani.”⁸⁹

Év	Családfők száma	Zsidóság lélekszáma	Település
1743	1	6	Földeák
1744	3		Földeák
1745	4		Földeák
1746(a)	6	32	Földeák
1746(b)	4	12	Földeák
1753	12	49	Makó
1770	28	117	Makó és Földeákon egy család
1773(a)		164	Makó
1773(b)	50	158	Makó
1777	45		Makó

A Csanád vármegyei zsidóság lélekszáma 1743–1777 között⁹⁰

⁸⁸ Vallási-rituális előírás, hogy a temető nem lehet közelebb az adott település utolsó házához mint ötven könyök.

⁸⁹ MNL CSCSVL ML V.1.q. 112. A makói zsidó közösség számára készített rendelkezés. 1755. július 5., MNL CSCSVL ML XI.601.c. 1., 2/1755. „*Eadem Judaica Communitas pro beneficis talibus sibi admissis ad rationem Census Nostri Dominialis a singula Familie unum aureum.*”

⁹⁰ Jelentősebb zsidó összeírások/népszámlálások a vizsgált időszakban: 1735–1739, 1743–1745, 1746–1748, 1767–1768. KOMORÓCZY 2012. 597., Az 1767–1768-as összeírás azok közé tartozott, amelyet a Csanád vármegye a helytartótanácsnak nem a megfelelő adatokkal küldött meg (*non exponitur*), ezért azt 1770-ben megismételték. MZSO XVI. Nr.109. 460–469., 1773-ból egyetlen összeírás található a vármegyei levéltári iratanyagban, amely a makói lakosság vallási megoszlását mutatja nemek és életkor szerinti bontásban (1773a). MNL CSCSVL ML IV.1.b. Nr.152/H/1773. január 4., Kecskeméti Ármin egy másik, szintén a vármegyei levéltárban lévő, 1773-ból származó összeírást közöl a monográfiájában, sajnos jelzet nélkül, amely jelenleg nincs az iratanyagban (1773b). Kecskeméti nem ismerte az 1770-es összeírást, így az 1773-asra mint legrégebb conscriptora hivatkozik. KECSKEMÉTI 1929 7–9., az 1777-es összeírás jelzete: MNL CSCSVL ML IV.1.b. 18/1778.

Az 1770-es összeírás idejére a makói zsidó község vallási és igazgatási szervezete megszilárdult. A község alkalmazta és fizette a rabbit, Zilik/Szelik Jakabot, ahogy az előimádkozó Joseph Moysese is (*cantor*), aki a Közösség Házában (*in domo communitatis*) lakott. A *communitas* valószínűleg iskolát is működtetett, mert három évvel később Joseph Moysese tanítóként (*ludi magister*) említették. A város első egészségügyi intézménye a zsidó ispotály volt, amit Ábrahám Snajder felügyelt (*judaiici hospitalis curator*). A község ekkor száztizenhét lelket számlált. Foglalkozási megoszlásuk azt mutatja, hogy a makói zsidók még ekkor is elsősorban az őstermelő, földműveléssel és állattartással foglalkozó lakosságot szolgálták ki, piacot teremtve az általuk termelt nyertermények számára.

ÖSSZEGZÉS

A 18. század első felében, a török kiűzése után a jelentős területet veszített és elnéptelenedett Csanád vármegyében a legfontosabb feladat a közigazgatás újjászervezése (*restauráció*) és a lakosság betelepítése (*rekolonizáció*) volt. Az askenázi zsidóság vándorlásának részeként érkeztek az első zsidók a Maros völgyébe, ahol Návay György földéaki birtokán telepedtek le 1743-ban. A befogadott zsidó családok száma néhány év alatt jelentősen növekedett. A zsidó községet azonban nem Földeákon, hanem a vármegye központjában, Makón hozták létre, ahol Stanislavich Miklós püspök-földesúr fogadta be és telepítette le őket 1746-1747 körül. Első intézményük a *chevra kadisa* volt (1747), amelynek alapszabályát Eliezer Lipmann temesvári rabbi készítette el. A hitközségi szervezetük megalakításának pontos dátumát nem ismerjük, mivel nem maradt meg a Stanislavich püspök által kiadott védlevel. A zsidó község (*communitas judaeorum*) valamikor 1747 és 1753 között jöhetett létre, és a püspök-földesúr joghatósága alá tartozott. A püspökök időről időre szerződéseikben (*contractus*) szabályozták a makói zsidók jogait és kötelelességeit, valamint a fizetendő adó összegét. Az Alföld első zsidó községe a makói volt, amely a rendi kor végére a magyarországi zsidóság egyik legjelentősebb regionális központjává vált.

1. MELLÉKLET:

A makói *chevra kadisa* első alapszabályának szövege (1747)

1. §. Megbetegedés esetén a beteg mellé két virrasztó, kiket a havi gabbáj sorshúzás útján kijelölt, állítandó, ha az illető vonakodik, birságul két ezüst forintot tartozik fizetni.
2. §. Halottak szertartásos mosdatása minden chevratag kötelessége.
3. §. Az elhunyt chevratagot ne kocsin, hanem hordágyon vigyék utolsó nyughelyére.
4. §. Minden chevratag engedelmeskedni tartozik a gabbájnak.
5. §. Temetési díjakat állapít meg (30 napon aluli elhunyt után fél ezüst forint. 7 éven aluli után egy ezüst forint, ifjú után két ezüst forint, férfitól vagy asszony után négy ezüst forint.)
6. §. A havi gabbáj hetenkint hétfőn és csütörtökön gyűjtson adományokat.
7. §. Tisztújítás és számadás évenként egyszer történik.
8. §. Gyűléseken minden tag ünneplő ruhában jelenjék meg.
9. §. A chevratagok között viszálykodás nem türethet, 24 órán belül ki kell békülniök.
10. §. Minden hónapban más-más gabbáj vezeti az ügykezelést.
11. §. A temetéseknél illetlen szavaktól tartózkodni kell.
12. §. Sírkő állítása után helybeli egy rénus tallért fizet.

13. §. Az egyik gabbáj a halottmosást, a másik a sírásást ellenőrzi.
14. §. A haláleset pontosan feljegyzendő.
15. §. Tisztújítás évenként történik, még pedig adar újhold előtti napon, a reggeli ima előtt az összes chevratagok ájtatos imák elvégzése és a rabbi szónoklatának meghallgatása végett temetőbe mennek, a jom kipur koton elvégeztével az összes zoltárokat elmondják a kaddis ima beszövése mellett, rós chodes napján azután megtörténik a tisztújítás, melynek megtörténtével a rabbi ismét szónokol, és csak azután tartják az évi lakomát.
16. §. A résztvevők a lakoma költségeihez járulnak, a chevra pénztárát legföljebb két rénus tallérral vehetik igénybe.
17. §. A belépő tag három évig mint mlatse szolgál, nőtlen férfi a gyűlésen cselekvő jogokkal nem bír.
18. §. A belépni óhajtó ebbeli szándékát adar hó első napján a temetőbe való vonulás előtt bejelenti, a lakoma alatt megállapítják a fölveteli díjat: a belépőnek felolvassák a szabályzatot.
19. §. Aki a chevrából kilépni óhajt, bírságot fizet.
20. §. A tagokról törzskönyv készül, melyben mindenki saját lapjára nevét jegyzi, netáni mulasztásai oda lesznek bejegyezve.
21. §. Tisztséget csak oly házas ember vállalhat, ki legalább 2 évig tagja a chevranak.
22. §. Civakodó vagy áruló természetű a chevra tagja nem maradhat.
23. §. Az Eszther-böjtjén történő adakozás a chevra pénztárát illeti.
24. §. A hazkarah napjáni adakozások a chevrat illetik.
25. §. A templomi adakozások nyilvántartandók.

2.MELLÉKLET:

ENGL ANTAL PÜSPÖK-FÖLDESÚR VÁLASZA A MAKÓI ZSIDÓK KÉRÉSEIRE (1755. július 5., Géczy Lajos fordítása)

Engl Antal csanádi püspök tudatja, hogy a makói zsidók az alábbi pontokat terjesztették eléje, hogy azokra adja beleegyezését:

Először: hogy az új bírójukat, Chon Márkot, hacsak lakását nem akarná máshová helyezni, ugyanazon bírói tisztségben tartsuk meg, ha pedig lakás miatt máshová menne, akkor közösségünkben (communitas) más alkalmast erre a tisztségre megengedjük és megerősítjük.

Másodszor: hogy nekik szabad korcsmát, amelyben községük részére bort, sört és pálinkát szabadon kimérhessenek, határozzuk és megengedjük.

Harmadszor: hogy imaház és temető építésére nekik helyet kiharítani és juttatni gondoskodjunk.

Negyedszer: hogy olyan alkalommal, amikor őket a türelmi taksa kivetése által érzékenyen megterhelnék, őket megvédjük.

Ötödször: hogy ha valaki a községünkben adósságba esne, ne engedjük rajta a teljes adósságot végrehajtani, hanem időt és időpontokat jelöljünk ki neki, hogy adósságát részletekben fizethesse meg.

Ezen hozzánk benyújtott pontokra a következő rendelkezést (resolutio) adtuk ki:

Hatodszor: Ha az új bíró, Márk magánügyei miatt másutt telepedne le, akkor helyére a bírói hivatalra Jakob Moysest nevezzük ki, aki a mellé adott esküdtekkal a rábízott zsidó

közösséget igazgatni, a közösséget illető terheket egyenlően és igazságosan elosztani, békét és nyugalmat, miként a felsőség iránti kellő hódolatot és tiszteletet a zsidó nép között melegen tartani (ápolni) törekedjen, a zsidók között fölmerült panaszokat szabály szerint meghallgassa és azokban döntsön, úgy mégis, hogy ha a panaszkodók a bíró és az esküdtek ítéletével kevésbé értetnének egyet, szabadságuk legyen uradalmi официálisunkhoz vagy a mi jelenlétünkhöz is fellebbezni.

Hetedszer: Lehetőségük lesz bort, sört és pálinkát kimérni oly kikötés alatt, hogy itt helyben bort saját szükségükre szerezhettek be, sört az itteni sörházból vehetnek, keresztények által főzött pálinkát nem ihatnak, máshonnan szabadon vásárolhatnak, úgy mégis, hogy az ilyen italokat az uradalom számára fizetendő 12 Ft büntetés terhe alatt eladni nem lehet, kivéven a megyei és katonai tiszt urakat.

Nyolcadszor: Mivel imaház számára már kihasított és átadott helyet bírnak, megengedjük официálisunk által nekik temető számára helyet kiosztani.

Kilencedszer: Ugyanazon zsidó közösség a nekik nyújtott ilyesfajta kedvezésekért köteles lesz családonként egy aranyat fizetni a mi uradalmi pénztárunkba, a pálinkamérésért pedig két aranyat. Ezen összeget évente Szt. Márton ünnepe körül tartoznak behajtani és az Úr közvetlenül következő ünnepein pénztárunkba Temesvárra szállítani.

Tizedszer: Az itteni városi házban közhírré fogjuk tenni, hogy egyetlen keresztény sem kölcsönözhet pénzt zsidónak a bíró és az esküdtek tudta, beleegyezése és kezessége nélkül, nehogy ugyanis az ilyen tudomás és egyetértés nélküli kölcsönnel kisegített és a hitelek által legyőzött zsidót tüstént végrehajtsák, hanem megengedjük, hogy ilyen körülmények között neki bizonyos időpont és határidő adassék, amelyen az adósságát megfizetheti.

Hogyha a keresztények közül bárkinek panasa lenne egy zsidó ellen és a zsidók a városi joghatóság alól mentesek lennének, az ilyenfajta panaszokat официálisunk vagy úriszékünk előtt rendeljük befejezni.

Megengedjük továbbá ugyanazon zsidó közösségnek, hogy nem csak az itt élőket, hanem ezen Csanád megyében másutt lakó zsidókat is összeírassák a türelmi taksa ügyében, és az ilyen taksát tőlük behajthassák, miként a máshonnan ide érkező és kereskedés miatt itt kóborló más zsidóktól is a taksát behajthassák a türelmi kassza vagy az uradalmi cenzus támogatására.

Melyek nagyobb erejére kiadjuk saját kezünkkel aláírt és pecsétünkkel megerősített jelen egyezséglevelünket.

Kelt Makón, 1755. július 5.

FORRÁSOK ÉS SZAKIRODALOM

Levéltári források:

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára – MNL OL

MNL OL Helytartótanácsi Levéltár. 1725–1783.

Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád-Csanád Megyei Levéltára Makói Levéltár – MNL CSCSVL ML

MNL CsML ML IV.1.a. Csanád Vármegye Nemesi Közgyűlésének jegyzőkönyvei, 1740–1770 (1849) – Gen.Congr.Prot.

MNL CsML ML IV.1.b. Csanád Vármegye Nemesi Közgyűlésének iratai. 1740–1770 (1849).

MNL CsML ML V.1.q. Makó Város Tanácsának iratai. Makó városának „régii iratai”. 1719–1770 (1849).

MNL CsML ML XI.601. A Csanádi Püspökség Makói Uradalmának iratai. 1751–1849.

Forráskiadványok:

Magyar-Zsidó Oklevéltár. VII. kötet, 1725–1748. Szerk. Grünwald Fülöp és Schreiber Sándor. Budapest, 1963. MIOK.

Magyar-Zsidó Oklevéltár. XIII. kötet, 1296–1760. Szerk. Schreiber Sándor. Budapest, 1970. MIOK.

Magyar-Zsidó Oklevéltár. XV. kötet, 1408–1770. Szerk. Schreiber Sándor. Budapest, 1972. MIOK.

Magyar-Zsidó Oklevéltár. XVI. kötet, 1412–1770. Szerk. Schreiber Sándor. Budapest, 1974. MIOK.

Felhasznált irodalom:

BAJNAI BEKE ISTVÁN (2001): *A Battonyai Római Katolikus Egyházközség története*. 2001. Orosháza. Magánkiadás. Print-Kódex Nyomda.

BARNA JÁNOS – SÜMEGHY DEZSŐ (1998): *Nemes családok Csanád vármegyében*. Martonvásár, Heraldika Kiadó.

BÓDI FERENC (2008): Migrációs folyamatok az újkori Magyarországon. In Bódi Ferenc (szerk.): *Helyi szociális ellátórendszer*. Budapest, MTA Politikatudományi Intézet. 321–332.

BOHDANECZKY EDVIN (1940): Csanád vármegye nemzetiségi és gazdasági viszonyai a XVIII. században. In Eperjessy Kálmán és Árva János (szerk.): *Csanádvármegyei Könyvtár*. 36. Makó. Makói Könyvnyomda.

BOROVSKY SAMU (1897): Csanád vármegye története 1715-ig. II. kötet. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia. 348–382.

BORSI-KÁLMÁN BÉLA (2000): Bánság és Temesvár a századfordulón és az I. világháború előestéjén. I. rész. *Pro Minoritate* 2000. Ősz-Tél. 170–205.

CARMILLY-WEINBERGER, MOSE (1995): A zsidóság története Erdélyben (1623–1944). In Komoroczy Géza (szerk.) *Hungaria Judaica*. 9. Budapest, MTA Judaisztikai Kutatócsoport.

FARKAS JÓZSEF – L. CSAJÁGI RÉKA – RÁKOS ISTVÁN (1985): A város kereskedő társadalma. *Szeged története 2.*, Szegedi Városi Tanács megbízásából a Somogyi Könyvtár. 380–438.

FLEISCHMANN IZRAEL (1887): Egy zsidó község szerződése a múlt századból. *Magyar-Zsidó Szemle*, 4. 386–390. No. 132.

FORGÓ ANDRÁS (2021): A társadalmi mobilitás lehetőségei a katolikus hierarchiában. Megyéspüspöki kinevezések 1686–1799. *Korall*. 86., 56–78.

GAZDA ANIKÓ (1991): *Zsinagógák és zsidó községek Magyarországon. Térképek, rajzok, adatok*. Budapest, MTA Judaisztikai Kutatócsoport.

GILICZE JÁNOS – SCHMIDT JÓZSEF (2000): Földeák. In Blazovich László (szerk.): *Száz magyar falu könyvesháza*. Budapest, Száz magyar falu könyvesháza Kht.

GONDA LÁSZLÓ (1992): A zsidóság Magyarországon. 1526–1945. Budapest, Századvég.

GRÜNVALDFÜLÖP–SCHREIBER SÁNDOR (1963): Adalékok a magyar zsidóság településtörténetéhez a XVIII. század első felében. *Magyar-Zsidó Oklevéltár*. VII. Budapest, MIOK., 5–48.

GYÉMÁNT RICHÁRD (2016): Nemzetiségi és felekezeti viszonyok a Bánság területén (különös tekintettel a 18. századi betelepítésekre). In Katona Tamás, Kovacsicsné Nagy Katalin, Laczka Éva Zita (szerk.): *Vavró István, a tudós és pedagógus: Ünnepi kötet Vavró István professzor 80. születésnapjára*. Budapest–Győr, Magyar Statisztikai Társaság, Széchenyi István Egyetem, Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Kar., 27–39.

HARASZTI GYÖRGY (1999a): A magyarországi zsidóság rövid története a kezdetektől a XVIII. század végéig. *Magyar megfontolások a soáról*. Balassi Kiadó – Pax Romána – Fórum – Pannonhalmi Főapátság.

HARASZTI GYÖRGY (1999b): A zsidóság visszatérése Magyarországra a XVIII. században. *Két világ határán*. Budapest, Múlt és Jövő Kiadó., 129–148.

JÁMBOR ORSOLYA ILONA (2017): Betelepedéstől a kisebbségi létig. A 18–19. századi zsidó bevándorlás rendészeti és közigazgatási kezelése. *Acta Universitatis Szegediensis: acta historica*. Szeged, Szegedi Tudományegyetem., 119–129.

KECSKEMÉTI ÁRMIN (1929): A csanádmegyei zsidók története. In Barna János és Eperjessy Kálmán (szerk.): *Csanádvármegyei Könyvtár 19*. Makó, Nagy Gy. és Társa Könyvnyomda.

KOMORÓCZY GÉZA (2012): A zsidók története Magyarországon I. A középkortól 1849-ig. *Hungarica Judaica 26*. Pozsony, Kalligram.

LÖW IMMANUEL (1892): A makói zsidó hitközség történetéhez. *Egyenlőség*. XI. évfolyam, 45. szám. 1892. november 4., 6–7.

LÖW IMMANUEL – KULINYI ZSIGMOND (1888): *A szegedi zsidók: 1785-től 1885-ig*. Szeged, Szegedi Zsidó Hitközség.

LÖWY, MORITZ (1890): Skizzen zur Geschichte der Juden in Temesvar. [Jegyzetek a temesvári zsidók történetéhez] Szeged.

MARCZALI HENRIK (1888): *Magyarország története II. József korában*. Budapest. Magyar Tudományos Akadémia.

NEUMANN, VICTOR (1999): *Istoria evreilor din Banat. O mărturie a multi-^o interculturalităţii Europei Central-Orientale*. [A bánsági zsidók története. Vallomás Közép-KeletEurópa multikulturalitásáról] Bukarest, Atlas,

OLTVAY FERENC (1978): A Csanád megyei telepes községek társadalma és igazgatása a 19. század első felében. *Tanulmányok Csongrád megye történetéből*. 2. Szeged, Csongrád Megyei Levéltár. 63–132.

RÁKOS ISTVÁN (1993): Az újjátelepüléstől a polgári forradalomig. A polgárság jogi helyzete. In Blazovich László (szerk.): *Makó története a kezdetektől 1849-ig. Makó Monográfia 4*. Makó, 330–333.

- REIZNER JÁNOS (1892): *Makó város története*. Makó Város Községe.
- SCHLESINGER LIPÓT (1898): *A makói Chevra Kadisha története 1747–1897*. Makó, Neumann János.
- SINGER JAKAB (1905): *Adatok a bánáti zsidók történetéhez a XVIII. században*. Különnyomat a Bolch Mózes Emlékkönyvből. Budapest, Márkus Samu Könyvnyomdai Műintézete.
- SINGER JAKAB (1928): *Temesvári rabbik a XVIII–XIX. században*. Seini, Wiedner Jakab Könyvnyomdája.
- SZABÓ FERENC (2008a): Az alföldi nemesi vármegyék újraszervezése és a felvidéki hivatalkereső nemesség migrációja a 18. században. In *Két és fél évszázad az Alföld történetéből. (Válogatott tanulmányok)*. Dél-Alföldi Évszázadok. 25. Szeged, Békés Megyei Levéltár – Csongrád Megyei Levéltár. 37–41.
- SZABÓ FERENC (2008b): A megyerendszer az Alföldön a középkortól napjainkig. In *Két és fél évszázad az alföld történetéből. (Válogatott tanulmányok)*. Dél-Alföldi Évszázadok. 25. Szeged, Békés Megyei Levéltár – Csongrád Megyei Levéltár. 61–94.
- SZABÓ JÓZSEF (2017): Újabb adatok a bánáti, Torontál vármegyei zsidók VIII. századi történetéhez. *Törökkanizsai kastélyparkok árnyékában. Bánáti hely- és művelődéstörténeti írások*. Zenta, Vajdasági Magyar Művelődési Intézet. 211–227.
- SZIRBIK MIKLÓS (1835–1836; 1979): Makó városának leírása. 1835–1836. *Makói Múzeum Füzetei* 22. Makó, Makó Város Tanácsa V.B. Művelődési Osztály.
- TÓTH FERENC (1992): Makó régi térképei. *Makó Monográfiája*. 1. Makó, Makó Város Önkormányzata.
- TÓTH FERENC (1993): Izraeliták. Egyházak, oktatás, kultúra. *Makó története a kezdetektől 1849-ig. Makó Monográfiája* 4. kötet. In Blazovich László (szerk.): Makó, Makó Város Önkormányzata. 598–600.
- TÓTH FERENC (1997): A makói görög katolikus egyházközség kánoni látogatásai. *A Makói Keresztény Értelmiségi Szövetség Füzetei*. 26. Makó, Keresztény Értelmiségiek Szövetségének Makói Csoportja.
- TÓTH FERENC (1998): A csanádi régió. *Makó néprajza. Makó Monográfiája* 3. kötet. In Tóth Ferenc (szerk.): Makó, Makó Város Önkormányzata. 1–38.
- TÓTH FERENC (2000): Apátfalva. *Száz magyar falu könyvesháza*. In Blazovich László (szerk.): Budapest, Száz magyar falu könyvesháza Kht.
- URBANCSOK ZSOLT (2022): Úriszéken kívüli bíraskodás a Csanádi püspökség Makói uradalmában. *Belvedere Meridionale* vol. 34. no.3. pp 5–25.
- VARGA LÁSZLÓ (1992): Zsidó bevándorlás Magyarországon. *Századok* 126. évf. 59–79.
- VARGA PAPI LÁSZLÓ (2003): *Zsidó magyarok Szegeden. Löw Lipót és Löw Immánuel*. Szeged, Bába Kiadó.